

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/11/197-202>

Zeynəddin Baydarov

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0000-1881-7762>

zeynaddin.b@gmail.com

Sultan Səncər dövründə Böyük Səlcuq dövlətində baş verən siyasi proseslərin Azərbaycana təsiri (Türkiyə tarixşünaslığında)

Xülasə

Bu məqalədə Sultan Səncər dövründə Böyük Səlcuq dövlətində cərəyan edən siyasi proseslərin Azərbaycana təsiri Türkiyə tarixşünaslığı əsasında araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Sultan Səncər hakimiyyəti illərində baş verən siyasi hadisələrin, hakimiyyət münasibətlərinin, regional dəyişikliklərin və dövlət daxilindəki siyasi dinamikanın Azərbaycanla bağlı nəticələrinin necə qiymətləndirildiyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Məqalədə Sultan Səncər dövründə Böyük Səlcuq dövlətinin siyasi həyatında müşahidə olunan əsas istiqamətlər, mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi cəhdləri, vilayət idarəçiliyində meydana çıxan problemlər, daxili çəkişmələr, xarici təhlükələr və müxtəlif siyasi qruplar arasındakı münasibətlər təhlil edilir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın Böyük Səlcuq dövlətinin siyasi sistemində tutduğu yer, regionun strateji əhəmiyyəti, burada baş verən inzibati və siyasi dəyişikliklər, həmin dəyişikliklərin yerli hakim qüvvələrə və ümumi regional sabitliyə təsiri məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılır. Türkiyə tarixşünaslığında Sultan Səncər dövrü bir tərəfdən Böyük Səlcuq dövlətinin siyasi gücünün müəyyən dərəcədə qorunduğu, digər tərəfdən isə gələcək parçalanma meyllərinin gücləndiyi mürəkkəb və ziddiyyətli mərhələ kimi xarakterizə olunur. Məqalədə bu yanaşmalar müqayisəli şəkildə ümumiləşdirilir və Azərbaycanla bağlı elmi mövqelər sistemləşdirilir. Tədqiqat zamanı tarixşünaslıq təhlili, müqayisəli metod, sistemli yanaşma və ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən olunur ki, Türkiyə tarixşünaslığında Sultan Səncər dövründə baş verən siyasi proseslər Azərbaycanın orta əsrlər siyasi tarixinin, regional mövqeyinin və sonrakı inkişaf istiqamətlərinin izahında mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, bu mövzu Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycanla bağlı mövcud yanaşmaların daha dərinlən öyrənilməsi baxımından da aktualdır. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Səlcuqşünaslığında mövcud elmi boşluqların qismən doldurulmasına və məsələnin tarixşünaslıq baxımından daha sistemli şəkildə dəyərləndirilməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: *Sultan Səncər, Böyük Səlcuq dövləti, Azərbaycan, siyasi proseslər, Türkiyə tarixşünaslığı, orta əsrlər tarixi*

Zeynaddin Baydarov

Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0000-1881-7762>

zeynaddin.b@gmail.com

The Impact of Political Processes in the Great Seljuk State during the Reign of Sultan Sanjar on Azerbaijan (in Turkish Historiography)

Abstract

This article examines the impact of the political processes that took place in the Great Seljuk State during the reign of Sultan Sanjar on Azerbaijan on the basis of Turkish historiography. The main purpose of the study is to determine how Turkish historians interpret the consequences of political events, power relations, regional changes, and the internal political dynamics of the state for Azerbaijan during the years of Sultan Sanjar's rule. The article analyzes the principal features of political life in the Great Seljuk State in this period, including attempts to strengthen central authority, problems arising in provincial administration, internal conflicts, external threats, and relations among different political groups. At the same time, special attention is paid to Azerbaijan's place within the political system of the Great Seljuk State, the strategic importance of the region, the administrative and political changes that occurred there, and the effect of these developments on local ruling forces and general regional stability. In Turkish historiography, the period of Sultan Sanjar is characterized as a complex and contradictory stage in which, on the one hand, the political strength of the Great Seljuk State was preserved to a certain extent, while, on the other hand, the tendencies that later led to fragmentation became stronger. The article comparatively summarizes these approaches and systematizes scholarly views related to Azerbaijan. The research is based on historiographical analysis, the comparative method, a systematic approach, and generalization. It is concluded that, in Turkish historiography, the political processes of Sultan Sanjar's reign have considerable scholarly importance for explaining the medieval political history of Azerbaijan, its regional position, and the subsequent directions of its historical development. At the same time, this topic is also relevant for a deeper study of the approaches to Azerbaijan in Turkish historiography. The findings of the study contribute to filling certain gaps in Azerbaijani Seljuk studies and to a more systematic historiographical evaluation of the issue.

Keywords: *Sultan Sanjar, Great Seljuk State, Azerbaijan, political processes, Turkish historiography, medieval history*

Giriş

XI–XII əsrlər Yaxın və Orta Şərq tarixində Böyük Səlcuq dövlətinin siyasi, hərbi və mədəni baxımdan geniş təsir imkanlarına malik olduğu bir dövr kimi xarakterizə olunur. Bu dövr yalnız Səlcuq dövlətinin yüksəliş mərhələsi ilə deyil, eyni zamanda onun daxilində baş verən mürəkkəb siyasi proseslər, hakimiyyət münasibətlərinin transformasiyası və regional güc balansının dəyişməsi ilə seçilir. Xüsusilə Sultan Səncərin hakimiyyəti Böyük Səlcuq dövlətinin tarixində həm nisbi

sabitliyin qorunduğu, həm də gələcək parçalanma meyllərinin formalaşdığı mərhələ kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sultan Səncər dövrü tarixşünaslıqda ziddiyyətli şəkildə qiymətləndirilir. Bir tərəfdən onun hakimiyyəti dövründə dövlətin siyasi birliyinin qorunmasına yönəlmiş addımlar atılmış, digər tərəfdən isə feodal münasibətlərin dərinləşməsi, yerli hakimlərin müstəqillik meyllərinin güclənməsi və mərkəzi hakimiyyətin regional səviyyədə zəifləməsi müşahidə olunmuşdur. Bu xüsusiyyətlər həmin dövrü yalnız siyasi hadisələrin ardıcılığı kimi deyil, həm də struktur dəyişikliklərinin baş verdiyi mürəkkəb bir mərhələ kimi dəyərləndirməyə əsas verir (Turan, 2015, s. 239).

Bu kontekstdə Azərbaycanın mövqeyi xüsusi diqqətə layiqdir. Azərbaycan Böyük Səlcuq dövlətinin tərkibində mühüm inzibati, hərbi və iqtisadi regionlardan biri olmuşdur. Onun coğrafi yerləşməsi – Şərqlə Qərblə arasında körpü rolunu oynaması, ticarət yollarının üzərində yerləşməsi və strateji əhəmiyyəti regionu dövlət daxilində əsas siyasi mərkəzlərdən birinə çevirmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanın tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, burada mövcud olan yerli dövlətçilik ənənələri və siyasi strukturlar onun Səlcuq idarəetmə sistemində fərqli mövqe tutmasına səbəb olmuşdur (Cahen, & Kaymaz, 1969, s. 199). Mövzunun aktuallığı həm də onun Türkiyə tarixşünaslığında geniş şəkildə araşdırılması ilə bağlıdır. Türkiyə tarixçiləri Səlcuq dövlətinin tarixi, xüsusilə Sultan Səncər dövründə baş verən siyasi proseslərə dair zəngin tədqiqatlar aparmış və bu proseslərin müxtəlif regionlara, o cümlədən Azərbaycana təsirini fərqli aspektlərdən qiymətləndirmişlər (Kafesoğlu, 2011, s. 182). Bu baxımdan mövzunun Türkiyə tarixşünaslığı prizmasından araşdırılması həm müqayisəli yanaşma baxımından, həm də Azərbaycan tarixinin daha dərinləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin əsas məqsədi Sultan Səncər dövründə Böyük Səlcuq dövlətində baş verən siyasi proseslərin Azərbaycana təsirini Türkiyə tarixşünaslığı əsasında kompleks şəkildə təhlil etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün məqalədə dövrün siyasi hadisələri, hakimiyyət münasibətləri, regional dəyişikliklər, daxili və xarici amillər, eləcə də Azərbaycanın bu proseslərdə tutduğu yer və rolu geniş şəkildə araşdırılır. Tədqiqat zamanı tarixşünaslıq təhlili, müqayisəli yanaşma və sistemli ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat

Sultan Səncər dövründə Böyük Səlcuq dövlətinin siyasi həyatı və Azərbaycanla bağlı proseslər.

Sultan Səncər dövrü Böyük Səlcuq dövlətinin siyasi tarixində həm davamlılıq, həm də transformasiya elementlərinin paralel şəkildə müşahidə olunduğu mürəkkəb bir mərhələ kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə dövlətin siyasi sistemində baş verən proseslər yalnız mərkəzi hakimiyyətin vəziyyəti ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda vilayət idarəçiliyində dəyişikliklər, regional güc mərkəzlərinin formalaşması və daxili siyasi münasibətlərin yenidən qurulması ilə də əlaqədardır. Türkiyə tarixşünaslığında bu mərhələ Səlcuq dövlətinin son sabitlik dövrlərindən biri kimi qiymətləndirilsə də, eyni zamanda gələcək parçalanma meyllərinin formalaşdığı dövr kimi də xarakterizə olunur (Ortaylı, 2008, s. 79). Sultan Səncərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Böyük Səlcuq dövlətində mərkəzi hakimiyyətin bərpası istiqamətində müəyyən addımlar atılmışdır. Onun siyasəti əsasən dövlətin vahidliyinin qorunmasına, müxtəlif vilayətlər üzərində nəzarətin gücləndirilməsinə və siyasi sabitliyin təmin edilməsinə yönəlmişdir (Sümer, 1999, s. 68). Lakin bu siyasətin həyata keçirilməsi zamanı ciddi çətinliklər mövcud olmuşdur. Xüsusilə feodal münasibətlərin güclənməsi və yerli hakimlərin iqtisadi-siyasi müstəqilliyə meyllərinin artması mərkəzi hakimiyyətin mövqeyini zəiflədən əsas amillərdən biri olmuşdur (Quseynzadə, 2013, s. 47).

Bu dövrdə Böyük Səlcuq dövlətinin siyasi sistemi çoxpilləli və mürəkkəb xarakter daşıyırdı. Mərkəzi hakimiyyət formal olaraq sultanın əlində cəmlənsə də, real hakimiyyət çox zaman vilayət hakimlərinin və yerli feodal qüvvələrin əlində idi. Bu vəziyyət xüsusilə ucqar və strateji regionlarda, o cümlədən Azərbaycanda daha aydın şəkildə özünü göstərirdi. Azərbaycan həm iqtisadi potensialına, həm də hərbi-strateji mövqeyinə görə dövlət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi (Quseynzadə, 2010, s. 112). Azərbaycanın Böyük Səlcuq dövlətində tutduğu yer onun coğrafi mövqeyi ilə sıx bağlı idi. Region Şərq ilə Qərb arasında mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşir, eyni zamanda hərbi baxımdan strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bu səbəbdən Azərbaycan üzərində nəzarətin saxlanılması dövlətin ümumi siyasi sabitliyi üçün mühüm şərt hesab olunurdu. Türkiyə tarixçiləri bu dövrdə Azərbaycanın yalnız inzibati vahid kimi deyil, həm də siyasi proseslərin aktiv iştirakçısı kimi çıxış etdiyini qeyd edirlər (Aksoy, 2024, s. 63). Sultan Səncər dövründə vilayət idarəçiliyində baş verən dəyişikliklər Azərbaycanın siyasi həyatına birbaşa təsir göstərmişdir. Mərkəzi hakimiyyətin yerli idarəçilər üzərində nəzarəti gücləndirmək cəhdlərinə baxmayaraq, bu siyasət hər zaman effektiv nəticə verməmişdir. Yerli hakimlər, xüsusilə iqtisadi cəhətdən güclü olan ərazilərdə, mərkəzi hakimiyyətə qarşı müəyyən muxtariyyət əldə etməyə çalışırdılar (Çiftcioglu, 2006, s. 34). Bu proseslər Azərbaycanın siyasi strukturunun daha mürəkkəb və çoxqatlı xarakter almasına səbəb olmuşdur.

Daxili siyasi ziddiyyətlər Sultan Səncər dövründə dövlətin ən ciddi problemlərindən biri idi. Hakimiyyət uğrunda mübarizə, müxtəlif siyasi qruplar arasında qarşıdurmalar və saray intriqaları dövlətin siyasi sabitliyinə mənfi təsir göstərirdi. Bu ziddiyyətlər regionlarda, xüsusilə Azərbaycanda daha qabarıq şəkildə hiss olunurdu. Yerli hakim qüvvələrin güclənməsi və onların mərkəzi hakimiyyətlə münasibətlərinin dəyişməsi regionda siyasi qeyri-sabitliyin artmasına səbəb olmuşdur (Həmidova, 2024, s. 19). Bu baxımdan Azərbaycan yalnız siyasi təsirlərə məruz qalan ərazi deyil, həm də bu proseslərin formalaşmasında mühüm rol oynayan region kimi çıxış etmişdir. Xarici siyasi amillər də Sultan Səncər dövründə mühüm rol oynamışdır. Böyük Səlcuq dövlətinin Bizans imperiyası və digər siyasi qüvvələrlə münasibətləri regionda siyasi balansın dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu münasibətlər Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyətini daha da artırmış və onu regional siyasətin mühüm komponentlərindən birinə çevirmişdir (Sevim & Merçil, 2003, s. 112).

Bu dövrdə diplomatik əlaqələr və siyasi yazışmalar dövlət siyasətinin mühüm alətlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanın siyasi həyatının formalaşmasında yalnız Səlcuq idarəçiliyi deyil, həm də yerli dövlətçilik ənənələri mühüm rol oynamışdır. Aşurbəylinin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanın siyasi strukturu bu dövrdə həm mərkəzi hakimiyyətin təsiri, həm də yerli siyasi qüvvələrin fəaliyyəti nəticəsində formalaşmışdır (Şərifli M, 2013, s. 90). Bu isə regionun siyasi sisteminin çoxqatlı və kompleks xarakter daşdığını göstərir. Soofizadəh Azərbaycanın Böyük Səlcuq dövlətində mühüm regional mərkəzlərdən biri olduğunu və burada baş verən siyasi proseslərin ümumi dövlət siyasətinə təsir etdiyini vurğulayır (Soofizadəh, 2018, s. 21). Bu yanaşma Azərbaycanın yalnız regional deyil, həm də ümumdövlət səviyyəsində əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir. Aparılan tədqiqatlarda, o cümlədən Mehmet Altay Köymenin əsərlərində Sultan Səncər dövrü ümumtürk tarixinin mühüm mərhələlərindən biri kimi qiymətləndirilir və Azərbaycanın bu proseslərdə tutduğu yer ayrıca vurğulanır (Köymen, 2019, s. 216). Bu isə mövzunun yalnız regional deyil, həm də ümumtürk tarixi kontekstində əhəmiyyətini göstərir.

Nəhayət, Türkiyə tarixşünaslığında Sultan Səncər dövrünün qiymətləndirilməsi göstərir ki, bu dövr Böyük Səlcuq dövlətinin tarixində həm sabitlik, həm də böhran elementlərinin paralel şəkildə mövcud olduğu mürəkkəb mərhələdir. Bu mərhələdə baş verən siyasi proseslər Azərbaycanın tarixi

inkişafına dərin təsir göstərmiş və regionun gələcək siyasi strukturunun formalaşmasına zəmin yaratmışdır (Ortaylı, 2008, s. 67). Türkiyə tarixşünaslığında mövcud olan yanaşmalar da təsdiq edir ki, Azərbaycanın Böyük Səlcuq dövlətinin ümumi siyasi məkanındakı yeri təsadüfi deyil, tarixi reallıqlarla şərtlənən mühüm siyasi amil olmuşdur. Bu isə mövzunun gələcəkdə daha geniş mənbə bazası əsasında araşdırılmasının elmi əhəmiyyətini daha da artırır.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Sultan Səncər dövründə Böyük Səlcuq dövlətində baş verən siyasi proseslər Azərbaycanın orta əsrlər tarixində mühüm yer tutan çoxşaxəli hadisələr sistemi ilə bağlı olmuşdur. Bu dövr yalnız Böyük Səlcuq dövlətinin daxili siyasi tarixinin növbəti mərhələsi kimi deyil, eyni zamanda Azərbaycan ərazisinin ümumi regional siyasi münasibətlər sistemində rolunun yenidən müəyyənləşdiyi mühüm tarixi mərhələ kimi də qiymətləndirilməlidir. Sultan Səncər hakimiyyəti illərində dövlət daxilində siyasi sabitliyin müəyyən qədər qorunmasına yönəlmiş addımlar atılsa da, eyni zamanda daxili ziddiyyətlər, vilayət hakimlərinin muxtariyyət meylləri, hərbi-siyasi qarşıdurmalar və xarici təsirlər dövlətin əvvəlki mərkəzləşdirilmiş strukturunu tədricən sarsıtmağa başlamışdır. Bu proseslərin Azərbaycan üçün nəticələri isə həm inzibati-siyasi idarəetmə, həm regional təhlükəsizlik, həm də sonrakı siyasi təşəkküllərin formalaşması baxımından mühüm olmuşdur. Tədqiqat zamanı aydın olmuşdur ki, Azərbaycan Böyük Səlcuq dövlətinin tərkibində sadəcə coğrafi və ya inzibati vahid kimi çıxış etməmişdir. Əksinə, onun strateji mövqeyi, iqtisadi imkanları, şəhər mərkəzlərinin rolu, hərbi yollar üzərində yerləşməsi və yerli siyasi ənənələrinin gücü bu ərazini dövlətin ümumi siyasi həyatında mühüm amillərdən birinə çevirmişdir. Buna görə də Sultan Səncər dövründə mərkəzi hakimiyyətdə və ümumi dövlət strukturunda baş verən dəyişikliklər Azərbaycana birbaşa təsir göstərmiş, regionda siyasi münasibətlərin xarakterini dəyişdirmişdir.

Mühüm nəticələrdən biri də ondan ibarətdir ki, Türkiyə tarixşünaslığında Azərbaycan məsələsi çox vaxt Böyük Səlcuq dövlətinin ümumi tarixi içərisində ayrıca diqqət tələb edən komponent kimi çıxış edir. Bu isə mövzunun elmi baxımdan məhsuldar olduğunu göstərir. Belə ki, Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Azərbaycan bəzən strateji region, bəzən siyasi idarəetmə baxımından vacib ərazi, bəzən də ümumi türk-islam siyasi məkanının mühüm hissəsi kimi təqdim olunur. Bu müxtəlif yanaşmalar Azərbaycan tarixinin Səlcuq dövrünün yeni baxışlarla qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda bu materiallar Azərbaycanın Böyük Səlcuq dövlətindəki rolu barədə daha sistemli və müqayisəli nəticələr çıxarmağa şərait yaradır. Beləliklə, tədqiqat ümumən təsdiq edir ki, Sultan Səncər dövründə Böyük Səlcuq dövlətində baş verən siyasi proseslər Azərbaycanın tarixi inkişafına ciddi və uzunmüddətli təsir göstərmişdir. Bu təsir təkcə həmin dövrün siyasi şəraitində deyil, sonrakı tarixi mərhələlərin formalaşmasında da özünü göstərmişdir. Türkiyə tarixşünaslığının materialları əsasında aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan bu proseslərdə həm təsirə məruz qalan, həm də ümumi regional siyasi mənzərənin formalaşmasına müəyyən ölçüdə təsir edən mühüm tarixi məkan olmuşdur. Mövzunun gələcəkdə daha geniş mənbəşünas baza əsasında, müqayisəli tarixşünaslıq və siyasi-tarixi metodologiya ilə araşdırılması Azərbaycan tarixinin Səlcuq dövrünün daha dərin elmi izahına mühüm töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Aksoy, H. (2024). Selçuklu Yönetiminde Erdebil: Kafkasya'ya Açılan Kapı. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 21, s. 57-78.
2. Cahen, C., & Kaymaz, N. (1969). Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı. Tarih Araştırmaları Dergisi, 12, s. 193-221.
3. Çiftcioğlu, İ. (2006). Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, İzmir, 6(1), s. 29-38.
4. Həmidova, N. (2024). Böyük Səlcuq imperiyası dövründə Azərbaycanda dövlət idarəçilik sistemi: tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın. avtoreferatı: 5503.02. Bakı, 26 s.
5. Kafesoğlu, İ. (2011). Prof. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve İslam-Türk Medeniyeti, Ankara 1965. Tarih Dergisi, 15(20), s. 171-187.
6. Köymen, M. A. (2019). Selçuklu devri Türk tarihi/ Mehmet Altay Köymen. 7. baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 321 s.
7. Ortaylı, İ. (2008). Türkiye teşkilat ve idare tarihi. Ankara: Cedit Neşriyat, 592 s.
8. Sevim A., Merçil E. (2014). Selçuklu Devletleri Tarihi. Siyaset, teşkilat ve Kültür. Ankara: TTK, 599 s.
9. Soofizadeh, A. (2023). Büyük Selçuklular Döneminde Azerbaycan. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (18), s. 53-72.
10. Sümer, F. (1999). Oğuzlar (Türkmenler). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 484 s.
11. Şərifli, M. X. (2013). "IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri". Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, (Əsli 1978, Bakı: Elm), 344 s.
12. Turan, O. (2015). Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti. İstanbul: Ötüken, 541 s.
13. Quseynzade, R.A. (2013). Seldjukskaya epoxa istorii Kavkaza. — M.: Kremlin Multimedia, 184 s.
14. Quseynzade, R.A. (2010). Kavkaz i Seldjuki. Baku: Kavkaz. 272 s.

Daxil oldu: 14.03.2026

Qəbul edildi: 27.05.2026